

Telekformáink

Telek elnevezés alatt közfelfogás szerint a házhelyet, udvart értjük. Régebben tágabb körű volt ez a fogalom. A telek szó nemcsak a házhelyet s az udvart, hanem a házhoz tartozó külső ingatlanokat, a szántóföldet, legelőt, erdőt, stb. is jelentette; vagyis a tulajdonos egész ingatlan birtokát. A házhelyet és udvart a hozzá csatlakozó kerttel, belteleknek nevezték. Erről a beltelekről akarok egyetmást röviden elmondani.

A nyugat-európai településformák megítélésében jelentős, mondhatnánk döntő szerepe van az utaknak, utcáknak. Ezeknek formáját, irányát pedig a beltelek, udvarok szabják meg, melyek minden esetben fel vannak kerítve. A kerítés teszi tehát az utcát utcává, enélkül az elhatároló válaszfal nélkül bizonytalan az udvar nagysága és az utca szélessége.

Már maga az a tény is, hogy sem az utcára, sem az udvarra nincs ősi magyar szavunk, azt a gondolatot kelti bennünk, hogy ezek magyar faluban nem ősi elemek, s kellett egy olyan korszaknak lenni, amikor udvarok és utcák nem voltak, vagyis csak házak és köztük út gyanánt szolgáló térségekből állott a falu. Ilyen falvak még a közelmúltban, emberemlékezetre is voltak, a régi belsőség-térképek az alföldi faluk, parasztvárosok nagy részét ilyennek tüntetik fel. Itt tehát előbb épültek a házak, s csak utólag, az újabb korban alakult ki az utca a telkek felkerítésével. Ezért nincs a magyar falu utcáinak olyan kor- és típus meghatározó értéke, mint a nyugat-európai falvaknak és egyrészt ezért nem lehet a magyar települési formákat nyugat-európai formákból levezetni, vagy azokkal azonosítani.

Ha beltelek formáinkat mai felkerekített állapotukban szemügyre vesszük, két fő formát különböztetünk meg; egyik az alföldi, mely megközelítően tábla-vagy téglányalakú, másik a domb- és hegyvidéki, mely legtöbbször keskeny, hosszú, szalag alakú. Amaz az állattenyésztő, emez a földművelő népek jellegzetes telektípusa.

Az alföldi állattenyésztő úgynevezett kertes városokban, – melyek csak fenntartással mondhatók városoknak – régen két beltelek volt. Egyik tulajdonképpen csak házhely, a másik a lábas jószágok és a szálás terményt befogadó kertnek nevezett gazdasági udvar volt. A ház a város, vagy község központi részén feküdt bekerítetlenül, a szélek felé fekvő úgynevezett ólas, akol, szállás, szérűs, stb. kertek ellenben mindig be voltak kerítve és pedig azzal az anyaggal, ami az állattenyésztés kellőképpen nem értékesíthető mellékterméke, t. i. trágyával. Ilyen trágyából rakott kerítéssel az Alföldön néhol még most is találkozunk. Az ólas kert kerítése, a trágyából rakott kerítés rendesen kör alakú, így a köztük lévő úgynevezett közök, amik

megfelelnek a későbbi utcáknak, nem párhuzamosak. Három, négy ilyen kert között rendszeren szabad térség marad, melyet régebben közcélra juh-fejőhelynek, közös kútnak, vermeknek, malomnak, kovácműhelynek, stb. hagytak. A nagyobb közlekedési utak a kertek közt tágasak voltak és a város széle felé tölcseyszerűleg kitágultak, hogy a naponta a legelőre ki- és bejáró csorda, csürhe akadálytalanul közlekedhessék.

A lakóházak között kerítés nem volt, nem is lett volna semmi célja, mert minden jószágot és terményt az ólas kertben tartottak, a házak közt pedig csak emberek jártak, akik akadálytalanul csak úgy közlekedhettek egymással, ha kerítés nem állotta útjukat. Utca tehát nem volt, mert hiszen mindenütt utca volt annak számára, aki a háza küszöbén kilépett. Ezt az állapotot, ahol még ősi soron fennállott, a Bach-korszak szüntette meg, mely a kataszteri felmérések kapcsán arra kényszerítette a lakosokat, hogy a házak környékét felkerítsék és utcát hagyjanak. Egyszóval európai formára vegyék az alföldi magyar községet, mely addig a nomád téli szállás képét mutatta. A beltelek ilyen rendezése nagyon megváltoztatta az alföldi községek beltelek használatát. A házas telek, – mely területileg nem függött össze a sokszor jelentékeny távolságban lévő ólas kerttel – a bekerítés folytán alkalmassá lett állatok befogadására. Ilyenformán az ólaskert bizonyos mértékig feleslegessé lett, s önállósult, s szintén házhellyé lett. Az apa két gyermeke közül egyik a házas, másik az ólas telket örökölte és az évezredes kétlakiság megszűnt, illetőleg olyanformán módosult, hogy az ólas, vagy szérűskert minden szerepével kiment a tagosított határba, s ott feltámadt, mint – tanya. A magyar tanya tehát nem, vezethető le semmiféle európai magányos településből. Nem önálló település az, hanem a városbeli ház függvénye, az ősi kétlaki nomád településnek legmagasabb fokú kifejlődése. Az alföldi városhoz, az ősi nomád téli szálláshoz viszonyítva nem más, mint nyári szállás. Ma azonban már hova-tovább téli szállássá lesz, mert a gazda gyakran télire is künn marad jószágaival.

Az alföldi kertes eredetű városok telkeinek fő jellemvonása tehát ma az, hogy a központhoz közelebb eső beltelek, udvarok, szűkek, alig 80–150 négyszögölnyiek, a szélek felé pedig tágasak, 600–1200–1600 négyszögölnyiek, sőt még nagyobbak is. (Természetesen a lakosság szaporodása miatt állandóan oszlásban vannak s belátható időn belül egyformákká válnak.) Jellemzője még a belteleknek, hogy mindig véggel dőlnek a szomszédra, azaz keskenyebb végükkel érintkeznek egymással, s hogy többnyire tábla-, vagy téglányalakúak. Ez a forma az ősi állatösszetartó akolra vezethető vissza.

A másik fő beltelek formánk az Alföldön kívül, a domb- és hegyvidéken van elterjedve. Ez ma keskeny, 10–20 ölnyi széles és 60–100–150 öl hosszú szalag. Hosszát gyakran valami térszíni relief akadály, patak, dombtető, stb. szabja meg. Úgy látszik, mintha a helyet földműves nép szállotta volna meg először s ezeket az aránylag keskeny telkeket kezdetben eke alá osztották volna el. Erre vall az is, hogy a hosszú telek belső, nagyobbik felét többnyire ma is ekével szántják fel, s konyhakerti növényekkel művelik s a ház előtti állattartó udvartól kerítés, vagy

gazdasági épület, a csűr választja el. Ha a népesség szaporodik, a hosszú telken sorjában helyezkednek el a házak, esetleg egymáshoz is ragadnak. Ezt látjuk például a Dunántúl és a Felföldön. Az állami földmérés harántul határolja el az egyes házakhoz tartozó beltelket, ez azonban csak eszményi határ, mert kerítést emelni nem lehet, mivel az udvar belsejében lakók nem tudnának az utcára kijárni. (Ellenben a telek belső, kerti művelés alatt álló végét az állami földmérés az egyes lakóházak számához képest hosszában osztja fel. Ebben is az egész beltelek egykori szántóföld eredete csillan vissza.)

A szalagtelkek típusos beosztása a következő: A ház véggel dől az utcára. Az állattartó településekkel szemben, – ahol az állat sohasem lakik egy fedél alatt az emberrel, hanem lehetőleg minden állatnak külön épületet emelnek – itt igen gyakran a házzal egy fedél alatt van az istálló, s az aprójószágok óla is. A ház belső végénél, a ház tengelyére merőlegesen, tehát az utcával párhuzamosan van a pajta, vagy csűr, a szálastermények, kevés gabona elraktározó helye. A csűr elzárja a hátsó, gyümölcsösnek vagy veteménynek használt udvart a ház előtti gazdasági udvartól. A csűr mögött, de néha a ház előtt szérút találunk, ahol lóval nyomtatnak. Ez azonban a kertes település nyomtatás módja. A szalagtelkes, csűrös település ugyanis a cséphadaróval való cséplés igazi területe, s a cséplés tulajdonképpen helye a csűr vagy pajta középső nyílt tere. A Dunántúl némely pontján, de főleg Erdélyben az istállók, ólak nem a lakóházzal, hanem a csűrrel vannak egy fedél alatt. Olyan felföldi, vagy dunántúli szalagtelkeken, ahol 4–6–8 ház is van egy telken, az istállók a ház előtt, vagy ha az udvar szűk, a házak sora után sorakoznak. Csűr, pajta azonban a sorházas telkeken is rendszeren csak egy van, mely ilyen esetben hátul, a kert végén foglal helyet.

Figyelemreméltó, hogy a szalagtelkes, csűrös településnél sem lényeges a kerítés. Voltaképpen csak az egymáshoz zárkózó csűröket kötik össze kerítéssel, hogy az aprójószág a kertekre ne tóduljon. Az utca felé gyakran ma is nyitott a kapu, sőt sokszor kerítés sincs. Az állat szabadon kimehet az utcára is. Nincs kerítés a csűr mögötti kertek közt sem, úgy, hogy a tízedik gazda kertjére is el lehet menni a kerteken keresztül. A kert – mint mondtuk – gyakran valami természeti akadályig húzódik (patak, dombtető), s ha ilyen nincs, közös kerítés veszi körül az egész falut, mely rendszeren sövényből készül, s ezeken csak az utak, utcák számára van átjáró, melyet kapukkal látnak el. Ezeket a földműves eredetű falukat ugyanis az állattartó kertes településekkel szemben nem legelő, hanem szántóföld környezi s az utcák, síkatorok végein lévő vetéskapuk akadályozzák meg az udvarról az utcákra csatangoló állatokat abban, hogy a vetésekre ki ne menjenek, és kárt ne tegyenek.

A kertes alföldi településeknél pedig azért van a kert a város szélein, hogy a jószág hamar elérje a várost környező legelőt. Különben sem lehetne a nagyszámú jószágot a lakóház körül tartani, mert ott nem férne el. A földműves eredetű szalagtelkes, csűrös településeknél a jószágállomány nem olyan nagy, hogy a házas telken el ne lehetne helyezni.

A szalagtelkes településeknél eredetileg nincsenek egymáshoz véggel dőlő telkek, mint az állattartó településeknél. Ilyenek csak akkor alakulnak ki, ha a lakosság szaporodásával az ősi településmód meg bomlik, és a kényszerűség felborítja a régi rendszert.

Beltelek formáink két fő típusa tehát az alföldi, egykor állattartó táblatelek s a domb- és hegyvidéki földművelő szalagtelkek. Átmenetek és változatok bőven vannak. Ezeknek összegyűjtésével és rendszerezésével idáig még behatóan senki sem foglalkozott.

Itt még csak egy pár átmeneti formára akarom a figyelmet felhívni. A domb- és hegyvidéken is találkozunk kerekded beltelekkel, melyek lehetnek állattartó udvarok emlékei, de itt a kétlaki település, vagyis a lakóház és az ól nem két külön, egymástól távol eső telken van, hanem egy beltelken. Kerekded beltelkeket találunk az irtványeredetű falvakban is. Ez a telekforma megfelel annak az ősi jogszokásnak, hogy mindenki akkora területet irthatott ki a közös erdőből, ameddig egy helyből el tudta dobni a baltáját.

Vannak az Alföldön olyan kétlaki kertes városok, községek, amelyek sorházas szalagtelkes típusúak, azonban nem csűrösek; gyümölcsös, vagy konyhakert sem tartozik a szalagtelekhez, hanem az egész szalagtelkes belsőséget ólas kertség övezi. Ezeket minden valószínűség szerint hegyvidékről, a csűrös gazdálkodás területéről ide települt földműves népek alapították, akik később áttértek az állattartásra s községeik utólag kertessé váltak.

Fentiekben kívántam rámutatni röviden településformáink tanulmányozásának egyik elhanyagolt ágára, a beltelkek tanulmányozására, amelyek alapos ismerete nélkül mai településformáink eredetét nem tudjuk megmagyarázni. Arra is rá akartam mutatni, hogy a gazdálkodási rendszer döntő jelentőségű a településformák kialakulásában, és morfológiai vizsgálatuk a nép gazdasági életének, gazdaság- és település-történetének ismerete nélkül csak üres tipológiai spekulációk.

Forrás: Földrajzi Közlemények 1935. LXIII. kötet 9-10. szám 226-231.

Telekformáink

Írta: Györffy István

2021. március 04. csütörtök, 00:00 - Módosítás: 2021. április 07. szerda, 18:31
